

ГІСТОРЫЯ

латинских (исключая граффити Тимофея Михайловского), они наносились более «скромно», невысоко над полом, небольшими буквами, т.е. менее заметно.

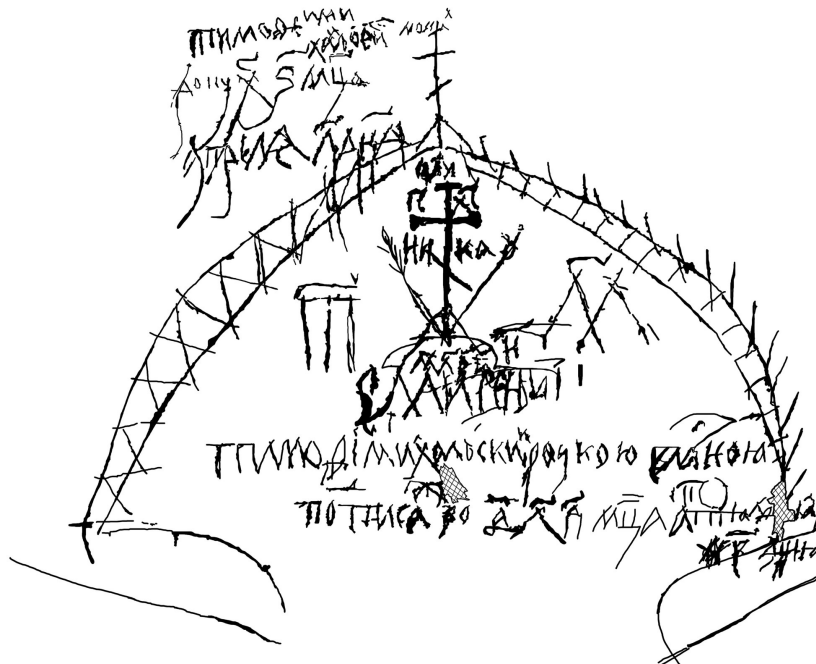

Рис. 9

Исходя из вышесказанного, мы видим на выбранном труднодоступном участке стен присутствие подавляющего большинства надписей, датируемых 1604 – 1670 гг. В этом временном интервале церковь переходила от католической конфессии к православной и наоборот. В таких условиях постоянное нахождение в этом месте в течение 66 лет строительных лесов представляется маловероятным. Тем более, если учитывать переосвящение церкви в 50-е гг. XVII в. Расположение надписей на достаточно большой высоте (до 280 см) на уровне келий, полное их отсутствие под карнизом и удаленность всего на 50 см от края поверхностей западных столбов, на наш взгляд, свидетельствуют о нахождении здесь площадки хор, продленной до уровня внешних стен келий. Такая площадка была укреплена на карнизах и существовала, во всяком случае, в течение XVII в., о чем и свидетельствуют датированные граффити 1604 – 1670-х гг. найденные на данном участке церкви.

ЛИТЕРАТУРА

1. Калечыц, І.Л. Эпіграфіка Беларусі X-XIVстст. / І.Л. Калечыц. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – 271 с.
2. Калечыц, І.Л. Исторические личности в граффити Полоцкой Спасо-Преображенской церкви / И.Л. Калечыц // История и археология Полоцка и Полоцкой земли : материалы VI Междунар. науч. конф. (1-3 ноября 2012 г.). В 2 ч. Ч. 2. Спасо-Преображенская церковь в Полоцке. История. Архитектура. Живопись. – Полоцк : Полоцк. книж. изд-во, 2013. – С. 30 – 35.

УДК 94(47).04

ДА ПЫТАННЯ АБ СТАНАЎЛЕННІ ЁЛАДЫ РАГВАЛОДАВІЧАЎ У ПОЛАЦКУ

магістр гіст. навук Ю.М. КЕЖА
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, Наваполацк

Разглядаюцца асаблівасці княжання полацкага князя Ізяслава Уладзіміравіча (980 - 1001). На аснове вывучаных старажытнарускіх летапісных крыніц, аналізу сучасных археалагічных знаходак і дадзеных антрапанімікі, робіцца выснова аб характары ўлады Ізяслава ў Полацку як намесніка кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча і правадніка яго палітыкі.

Працэсы дзяржаваўтварэння на землях Старажытнай Русі X – XII стст. цесна звязаны са станаўленнем і існаваннем княжацкіх дынастый. Паводле ўяўленняў сярэднявечнага насельніцтва, дзяржава – гэта адна з форм існавання княжацкага роду, улада якога распаўсюджваецца на пэўную тэрыторыю. Як адзначае ўкраінскі медыевіст А.П. Талочка, дзяржава нават не ставіць сваёй мэтай існаванне правячай дынастыі, дзяржава сама з’яўляецца гэтай дынастыяй і стала ідэнтыфікуецца з ёй [1, с. 10]. Дынастыя Рурыкавічаў, якая ўсталявала сваю ўладу на тэрыторыі ўсходнеславянскіх саюзаў, к канцу X ст. атрымлівае манапольнае права ўлады на землях Старажытнай Русі. К сярэдзіне XI ст. дадзеныя дынастыя атрымала ідэалагічнае абгрунтаванне сваёй улады і набыла сакральную сутнасць [2, с. 18 – 24]. У дадзеным выпадку дзяржава ў сённяшнім разуменні, як пэўная тэрыторыя на якую распаўсюджваецца цэнтралізаваная ўлада, ва ўспрыняцці сярэднявечнага насельніцтва трывала атаесамляецца з пануючым родам.

У гэтай сувязі Полацкая зямля XI – XII стст., як дзяржаўнае ўтварэнне з цэнтрам у Полацку персанікавана ва ўласнай дынастыі Рагвалодавічаў. У гэтым сэнсе Полацкая зямля ўвасабляецца ў асабістай дынастыі, якая мае свае асаблівасці і характарызуецца пэўнай адасобленасцю і вылучанасцю з агульнага радавага кола нашчадкаў Уладзіміра і Яраслава. Нашчадкі першага вядомага полацкага князя Рагвалода захоўвалі манапольнае права на ўладу над Полацкай зямлёй амаль два с паловай стагоддзя. У адрозненні ад іншых адгалінаванняў Рурыкавічаў, якія вылучыліся ў адносна самастойныя княжацкія галіны ў сваіх землях з пачатку XII стст., улада Рагвалодавічаў замацавалася за тэрыторыяй Полацкай зямлі амаль на стагоддзе раней.

На асаблівасці існавання полацкай княжацкай дынастыі ў кантэксце станаўлення дзяржаўнасці на беларускім Падзвінні шмат увагі надавалася ў беларускай гістарычнай навуцы. Пры гэтым галоўная роля ў аднаўленні дынастыі на думку большасці даследчыкаў належала полацкаму князю Ізяславу Уладзіміравічу. Так, Ізяслава заснавальнікам новай дынастыі лічыць Э.М. Загарульскі [3, с. 58]. Аднаўленне полацкай дынастыі і адпаведна самастойнай дзяржаўнасці з асобай Ізяслава звязваюць таксама Г.В. Штыхаў, М.І. Ермаловіч, С.В. Тарасаў, М.В. Клімаў, Ю.А. Заяц [4, с. 10; 5, с. 82 – 84; 6, с. 10; 7, с. 152; 8, с. 9]. Л.В. Аляксеў гаворачы пра Ізяслава, піша, што ў яго асобе адбылося “вяртанне полацкай дынастыі князёў” [9, с. 4]. Такім чынам тэза пра Ізяслава, як заснавальніка дынастыі і князя, пры якім Полацкая зямля набыла аўтаномію і незалежнасць ад Кіева, стала найбольш распаўсюджанай у працах беларускіх гісторыкаў. Згодна з меркаваннем адзначаных даследчыкаў, улада полацкіх князёў XI – XII стст. трывала атаясамліваецца са спадчынай Ізяслава, як галоўнага продка і родапачынальніка самастойнай дынастыі. Гэта дынастыя атрымала ў гістарыяграфіі назву “Ізяславічаў” [10], і ў палітычным кантэксце супрацьстаўляецца “Яраславічам”, як галоўнай галіне Рурыкавічаў [5, с. 82 – 84].

Аднак аналіз кантэкста паведамленняў пісьмовых крыніц пра Ізяслава, навейшыя археалагічныя матэрыялы, даследаванні дынастычнай гісторыі скрозь прызму антрапанімікі, дазваляюць па іншаму зірнуць на асобу Ізяслава Уладзіміравіча і характар яго ўлады ў Полацку.

У Лаўрэнцьеўскім летапісе пад 6636 (1128) годам, змешчана паведамленне пра падзеі, звязаныя з Полацкай зямлёй канца X ст., галоўнымі дзеючымі асобамі якіх былі Рагнеда, Уладзімір і іх малалетні сын Ізяслаў. Ключавой падзеяй, якая з пазіцыі летапісца з’яўляецца “адпраўной кропкай” далейшых ваенных і палітычных канфліктаў паміж полацкімі князямі і нашчадкамі Яраслава, з’яўляецца помста Рагнедай Уладзіміру за забойства бацькі і братоў, і ўмяшальніцтва ў канфлікт Ізяслава. У выніку Рагнеда з сынам атрымліваюць самастойны ўдзел у Полацкай зямлі [11, с. 299 – 301]. Паведамленне пра сватаўства Уладзіміра да Рагнеды і трагічныя наступствы яе адмовы таксама змешчаны ў Пачатковым летапісе пад 6488 (980) годам.

Гаворачы аб двух версіях падзей другой паловы – канца X стст., неабходна мець на ўвазе, што інфармацыя, змешчаная пад 1128 г., шмат у чым адлюстроўвае палітычную рэальнасць і падзеі 20-х гг. XII стст., калі для рускіх князёў, як галоўных замоўцаў летапісаў, становіцца актуальным менавіта гэты эпізод з іх дынастычнай гісторыі. Даследуючы паведамленні пра гісторыю Уладзіміра і Рагнеды, расійскі філолаг Ф.Б. Успенскі робіць выснову аб адрозненні асноўных механізмаў фарміравання летапісных сюжэтаў у летапісных артыкулах 980 і 1128 гг. У паведамленні 980 г. істотна меньшая ўвага належыць Рагнедзе і, адпаведна, галоўная роля адводзіцца Уладзіміру ў барацьбе з братам Яраполкам Кіеўскім [11, с. 54 – 56]. На агульным фоне барацьбы паміж братамі, матыў сватаўства Уладзіміра да Рагнеды належыць да ліку распаўсюджаных міфалагічных і літаратурных сюжэтаў, і такім чынам займае другасны ў адносінах да асноўнага ходу падзей характар.

У сваю чаргу паўторнае звяртанне летапісца XII ст. да падзей канца X ст. з істотным дапаўненнем сюжэту, указвае на неабходнасць абгрунтавання варожасці паміж кіеўскім князем Мсціславам Уладзіміравічам і полацкімі князямі з высылкай апошніх у Візантыю [12, с. 338]. Менавіта ў артыкуле 1128 г. змешчана фраза: “и толе мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославим внуци” [11, с. 301],

ГІСТОРЫЯ

якая летапісцам і шэрагам гісторыкаў успрымаецца як тлумачэнне першапачатковай непрамернай варожасці і падзеленасці паміж полацкімі князямі і астатнімі Рурыкавічамі, а помста Рагнеды, як адзін з аргументаў надання полацкім князям *пачынаючы з Ізяслава* асобнага статусу спадчынных уладароў Полацкай зямлі. Аднак больш грунтоўны аналіз летапіснага артыкулу 1128 г. і супастаўленне яго з паведамленнем 980 г., сведчыць аб спробе патлумачыць прычыны “свавольства” і непадкантрольнасці полацкіх Усяславічаў Кіеву ў пачатку XII ст., што нібыта абумоўлена кроўным супрацьстаяннем паміж двума дынастыямі, пачынаючы з Ізяслава.

Згодна з паведамленнем Лаўрэнцьеўскага летапісу, пасля няўдалага замаху і заступства за маці малалетняга сына, Уладзімір пасля рады з прыбліжанымі, даў ёй у вотчыну горад Ізяслаўль (Заслаўе), які знаходзіўся ў Полацкіх землях: *“И созва боляры, и поведа им, они же рекоша оуже не оубиш ея детяти деля сего, но въздвигни отчину ея и даи еи с сыном своимъ. Володимеръ же оустрои городъ и да има и нареч имя городу тому Изяславль. И оттоле мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославлихъ внуковъ ”* [11, с. 301].

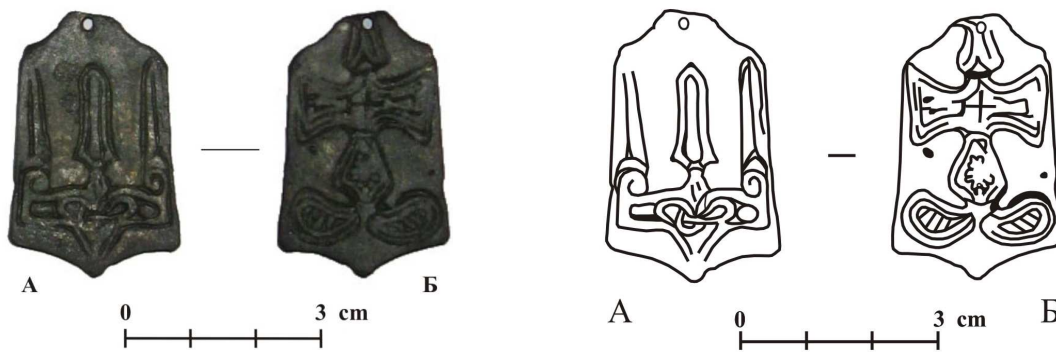
Паведамленне пра Рагнеду і Уладзіміра, а таксама наданне ёй і Ізяславу вотчыны ў выглядзе Полацкай зямлі, варта разгледзіць ў рэчышчы скандынаўскіх прававых і культурных традыцый [13, с. 79 – 94]. Рашэнне Уладзіміра аб наданні сыну горада, у некаторых даследаваннях трактуецца, як інтэрпрэтацыя скандынаўскіх звычаяў права, якія былі актуальныя ў асяроддзі кіеўскага князя Уладзіміра, акружэнне якога складалі варагі [14, с. 27]. Аднак аналізуючы дынастычныя і культурныя кантакты Русі са Скандынавіяй, якія ўзмацніліся з часоў Мсціслава Уладзіміравіча (пры якім і была створана летапісная легенда), можна меркаваць пра наяўнасць скандынаўскіх традыцый спадчыннага валодання (адаля), якая ў паведамленні 1128 г. была штучна перанесена на старажытнарускія падзеі 80-х гг. X стст.

Такім чынам разглядаючы паведамленне канца X ст. ў пашыраным летапісным артыкуле 1128 г., варта пагадзіцца з Ф.Б. Успенскім і А.Ф. Ліцвіной: “да 1128 г. існаваў нейкі “фонд” апавяданняў аб тым, як жанчына гвалтоўна выдадзеная замуж і паспеўшая нарадзіць яму сына, помсціць мужу-ўладару за забойства сваіх родзічаў, то бок апавяданнях, пабудаваных у адпаведнасці з распрацаваным сюжэтным клішэ” [12, с. 342]. Гэты пашыраны матыў хутчэй за ўсё і выкарыстаў летапісец ў артыкуле 1128 г., які да паведамлення 980 г. дадаў эпізод аб помсце і вяртанні Рагнедзе з Ізяславам асобнага ўдзела.

У Лаўрэнцьеўскім летапісе пад 6496 (988) годам распавядаецца пра наданне Уладзімірам гарадоў сваім сынам у якасці надзелаў: *“И посади Вышеслава в Новгороде, а Изяслава Полотьске, а Святополка Турове, а Ярослава Ростове”* [11, с. 85]. З агульнага тэксту крыніцы вынікае, што Ізяслаў, як адзін са старэйшых сыноў кіеўскага князя Уладзіміра, побач са сваімі братамі атрымаў ва ўладанне Полацкі ўдзел. У гэтым сэнсе даследчыкі гісторыі Старажытнай Русі гавораць аб так званай адміністрацыйнай рэформе кіеўскага князя, галоўнай мэтай якой была цэнтралізацыя ўсходнеславянскіх зямель і падпарадкаванне іх Кіеву [15, с. 132]. Пра ажыццяўленне цэнтралізатарскіх памкненняў Уладзіміра сведчыць таксама ўзгадка яго дзейнасці ў “Чытанні аб Барысе і Глебе” Нестара: *“Пусти же благовернии князь (Уладзімір – Ю.К.) сыны своя кождо на свою область...”* [16, с. 362]. Характэрна, што ў дадзеным творы, адносна ўлады кіеўскага князя гаворыцца, што князь Уладзімір: *“володыи всею землею Рускою”* [16, с. 360]. Аб характары гэтага “ўладання” сведчыць раздача Уладзіміра сваім сынам асобных удзелаў і хрышчэнне Русі. Ставарэнне інстытута намесніцтва, такім чынам прадугледжвала ажыццяўленне ўлады кіеўскага князя праз сваіх сыноў, якія не былі звязаны з мясцовай племянной элітай.

Таксама важнае месца ў княжацкай іерархіі належала распрацаванай Уладзімірам “лествічнай сістэмы” наследавання княжацкіх сталаў, калі ў выпадку смерці аднаго з братаў адбывалася перасоўванне князёў на адну прыступку ўверх. Магчыма Ізяслаў у гэтым сэнсе быў выключэннем, бо пасля смерці Вышеслава, пасаду князя ў Ноўгарадзе (другім пасля Кіева горадзе Старажытнай Русі) заняў не Ізяслаў, а яго малодшы адзінаўтробны брат Яраслаў: *“оумершу же старешему Вышеславу Новгороде посадиша Ярослава Новгороде”* [11, с. 85]. Ізяслаў застаўся сядзець у Полацку, насуперак таму, што быў старэйшым за Яраслава. Такім чынам можна казаць пра размеркаванне сталаў паводле асабістай ініцыятывы Уладзіміра, не глядзячы на старэйшыства, альбо пра асабістую сувязь Ізяслава з мясцовымі полацкімі элітамі, якія не былі зацікаўлены ў тым, каб Ізяслаў атрымаў іншы ўдзел.

Але не глядзячы на гэта, Ізяслаў быў актыўным правадніком улады Уладзіміра Святаславіча. Археалагічныя матэрыялы з Полацка аб гэтым ускосна сведчаць. Адною з яркіх знаходак на тэрыторыі Запалоцкага пасада ў 2012 г., з’яўляецца трапецападобная падвеска з выявай княжацкага знака (мал 1, 2). На падвеске змешчана выява трызубца з кінжалавіднымі бакавымі зубцамі [17, с. 85]. Аналаг полацкай падвескі быў знойдзены на Перадольскім пагосце сучаснай Наўгародскай вобласці якая датуецца 988 г. [18, с. 256].

Мал. 1. Падвеска з выявай княжацкага знака знойдзеная ў Полацку:
Бок А – выява трызубца; Бок Б – выява расквітнеўшага крыжа. *Фота А.Л. Коца*

Па меркаваннях Д.У. Дука, візуальнае супастаўленне дзвюх падвесак дае падставы сцвярджаць, што гэтыя дзве знаходкі маглі быць адліты ў адной ліцейнай форме і, магчыма, зроблены адным майстрам [17, с. 86]. Аналізуючы падобныя падвескі з другіх рэгіёнаў Русі, С.В. Бялецкі прыйшоў да высновы, што іх магчымая датыроўка адносіцца да 988 – 1015 г., г.зн. перыяду кіеўскага княжэння Уладзіміра Святаславіча [18, с. 261 – 262]. Выявы трызубца з яркава вылучанымі радавымі рысамі Рурыкавічаў адпавядаюць парадным знакам (тамгам) Уладзіміра Святаславіча. Гэты “знак Уладзіміра”, змешчаны таксама на златніках і сярэбраніках кіеўскага князя, з’яўляецца адметным аtryбутам улады Уладзіміра Святаславіча і яго сына, кіеўскага князя Яраслава Мудрага [19, с. 436 – 447].

Мал. 2. Княжацкая пячатка з выявай трызубца знойдзеная ў Полацку. *Фота А.Л. Коца*

Княжацкая падвеска, магла папасць у горад пасля ўкняжэння ў Полацке Ізяслава Уладзіміравіча (985 – 988 гг.), і належаць або непасрэдна Ізяславу як прадстаўніку ўлады кіеўскага князя, або іншаму намесніку Уладзіміра, які кіраваў у Полацку па прычыне малалетства полацкага князя (калі прымаць да увагі, што Ізяслаў нарадзіўся ў 980 г.) [17, с. 86]. Акрамя падвескі, у Полацку была знойдзена сфрагістычная пячатка, якая знаходзіцца ў прыватнай калекцыі. На абодвух баках пячаткі змешчаны выявы радавога княжацкага знака – трызубец з крыжом пасярэдзіне [17, с. 88 – 89]. Супастаўляючы дадзеную знаходку з інтэрпрэтацыяй С.В. Бялецкага, падобны тып княжацкіх знакаў быў характэрны для сыноў Уладзіміра – Ізяслава, Яраслава, Мсціслава і Судзіслава [20, с. 18].

Таксама шырока вядома пячатка Ізяслава Уладзіміравіча, знойдзеная ў Ноўгарадзе, якая датуецца апошняй чвэрцю X ст. [21, с. 41]. На адным баку пячаткі адлюстраваны знак Рурыкавічаў у “парадным варыянце”, вакол знака надпіс “ИЗОС(ЛІАВ)ОС”, які славянскімі літарамі перадае грэчаскае гучанне імені “Ізяслаў” [4, с. 114] (Мал. 3). Надпіс і выяўлены на пячатке княжацкі знак вельмі блізкі да тамгі Уладзіміра Святаславіча, якая адрозніваецца ад яе толькі дадатковым кругам на вяршыні левага зубца [21, с. 41]. Такім чынам археалагічныя матэрыялы з Полацка і Ноўгарада, прадстаўленыя падвескай і пячаткамі з выявамі радавога княжацкага знака Рурыкавічаў, сведчаць пра падпарадкаванне Полацка ўладзе кіеўскага князя Уладзіміра па меншай меры ў час праўлення ў горадзе Ізяслава (канец 80-х гг. X ст. – 1001 гг.). Радавы княжацкі знак у выглядзе трызубца, які быў уласцівы Рурыкавічам, з’яўляўся таксама радавым знакам і для полацкага Ізяслава.

ГІСТОРЫЯ

Мал. 3. Пячатка з надпісам ІЗОС(Л)АВ(О)С і выявай трызубца знойдзена ў Ноўгарадзе

дружынна-адміністрацыйнага соцыуму [22, с. 95]. Паказальна, што на выявах трызубцаў адсутнічаюць індывідуальныя асабіста-родавыя прыкметы, якія выразна прысутнічаюць на “полацкай падвеске” і пячатке Ізяслава з Ноўгарада канца X – пачатку XI стст. Паводле меркавання Е.А. Мельнікавай, адсутнасць індывідуальных прыкмет на выявах трызубцаў сведчыць пра выкарыстанне прымітыўнай яго формы, як *абагульненага сімвала княжацкай улады* (вылучана мной – Ю.К.) [23, с. 232]. Такім чынам прымітыўная форма трызубца з адсутнасцю радавых прыкмет, сведчыць пра агульны сімвал княжацкай улады, тады як княжацкія знакі канца X – пачатку XI стст. з Полацка і Ноўгарада сведчаць пра ўладу Ізяслава ў Полацку, як намесніка Уладзіміра.

Пра княжэнне Ізяслава ў Полацку, якое працягвалася прыблізна з канца 80-х гг. X ст. да 1001 г. пісьмовыя крыніцы нічога не паведамляюць. Паказальным з’яўляецца яго некралог, змешчаны ў пазнейшым Ніканаўскім летапісе XVI ст. пад 6511 (1001) годам, дзе Ізяславу дадзена высокая пахвала як князю-хрысціянину: *“Бысть же сий князь тих и кроток, и смирен, и милостив, и любя зело и почитая священнический чин иноческий, и прилежащее прочтанию божественных писаний, и отвращаясь от суетных глумлений, и слезен, и умилен и долготерпив”* [24, с. 68]. Дадзенае паведамленне дало падставу даследчыкам сцвярджаць аб актыўным распаўсюджванні хрысціянства на Полаччыне падчас яго кіраўніцтва [7, с. 152], або гаварыць аб Ізяславе як “першаасветніке Полаччыны, які, бясспрэчна, ўвёў у ёй пісьменства” [5, с. 84].

Ніканаўскі, або Патрыяршы летапіс, як помнік пазнейшага рускага летапісання, змяшчае некралогі, якія безумоўна маюць трафарэтны характар. Але варта адзначыць іх падабенства да летапісных некралогоў ранніх летапісаў. Цікава, што акрамя Ізяслава, адсутнічаюць некралогі іншым полацкім князям, што, вядома, абумоўлена пазнейшымі палітычнымі матывамі. Сярод усіх галін князёў па колькасці некралогоў для XII ст. абсалютна пераважаюць Манамахавічы [25, с. 196]. Ва ўсіх летапісных артыкулах князі прадстаўлены, як “ідэальныя ўладары”, пазбаўленыя заганаў. Сколь-небудзь значныя элементы крытыкі ў іх адрас адсутнічаюць. Таксама агульным зместам большасці некралогоў з’яўляецца характарыстыка князёў, як апекуноў і абаронцаў цэркваў і паслядоўнікаў хрысціянскага ладу жыцця [25, с. 198]. Большасць артыкулаў падкрэсліваюць дзейнасць князёў непасрэдна як апекуноў і абаронцаў хрысціянскіх храмаў і духавенства, і з’яўляюцца ўзорамі “сапраўднага хрысціяніна”. Не з’яўляецца выключэннем у гэтым сэнсе Ізяслаў Уладзіміравіч. Аднак пры цалкам станоўчай характарыстыцы Ізяслава, якая з’яўляецца тыповым літаратурным клішэ, ёсць у яго некралогі паведамленне, якое можа адлюстроўваць і індывідуальныя рысы полацкага князя, такія як любоў да багаслужбовых кніг, што ўвогуле даволі рэдкая з’ява для старажытнарускіх князёў. У астатнім цікава тое, што агульныя характарыстыкі, уласцівыя для Ізяслава, такія як лагоднасць, пакорнасць, цярылівасць, на думку А.А. Турылава “займаюць больш месца ў характарыстыцы князёў – “няўдачнікаў” выконваючы кампенсатарскую функцыю” [25, с. 201]. У дачыненні да Ізяслава гэта можна тлумачыць тым фактам, што яго ранняя смерць (1001 г.), пазбавіла яго нашчадкаў права прэтэндаваць на кіеўскі вялікакняжацкі пасад і ў пэўнай ступені абумовіла іх далейшую вылучанасць і адасобленасць ад астатніх Рурыкавічаў [26, с. 81].

Ізяслаў Уладзіміравіч з'яўляўся першым і апошнім полацкім князем па смерці якога была дадзена цалкам станоўчая характарыстыка як добрага і добрасумленнага хрысціяніна, абсалютна тыповая для большасці князёў дынастыі Рурыкавічаў. Астанія полацкія князі, як гэта бачна з летапісаў, былі пазбаўлены нават гэтай стандартнай прывілеі. Сярод усіх полацкіх князёў асабліва ўвага летапісцаў датычыцца Усяслава.

Яго дзейнасць адлюстроўваецца як ваяўнічая і сепаратысцкая не толькі з боку кіеўскага летапісца. Асаблівую непрыязнасць да яго адчувае і наўгародскі аўтар. Само нараджэнне полацкага князя паказана негатыўна: *“его же роди мать от вълхования. Матери бо родивше его бѣ ему язвено на главе его. Рекоша бо волсви матери его: “се язвено навязи на нь да носить его до живота своего”. Еже носить Все-слав и до сего дне на себе. Сего ради немлоствь есть на кровьпролтѣ”* [11, с. 109]. Даволі цікавым у гэтым сэнсе з'яўляецца прысутнасць пры нараджэнні Усяслава паганскіх святароў – валхвоў, калі з прыняццем хрысціянства ў летапіснай традыцыі адзначалася супрацьстаянне ў кантэксце хрысціянін – паганец, што на ўзроўне хрысціянскага светапогляду раўназначна супрацьпастаўленню “свой – чужы” [27, с. 73]. Варожае стаўленне летапісца да Усяслава як да паганца, падкрэсліваецца і яго “крыва-жэрнасцю”: *“немлоствь есть на кровьпролтѣ”* [11, с. 109]. Акрамя “Аповаесці аб мінулых часах” асаблівай непрыязнасцю да Усяслава характарызуецца Наўгародскі летапіс. Гэта датычыцца шэрагу паведамленняў эсхаталагічнага характару, звязанага з полацкім князем Усяславам. Пачатак ваеннай дзейнасці гэтага князя супраць Пскова і Ноўгарада суправаджалася апісаннем незвычайных прыродных з'яў, якія нічога добрага не прадвясчалі [28, с. 183 – 184]. Акрамя Усяслава, стаўленне летапісцаў да полацкіх князёў XII ст. вар'іруецца ад нейтральнай да ў агульным сэнсе негатыўнай.

Так кароткае паведамленне пра Ізяслава, нехарактэрнае для астатніх полацкіх князёў Рагвалодавічаў, з'яўляецца ўнікальным. Станоўчая характарыстыка Ізяслава як князя – хрысціяніна, сведчыць аб прыналежнасці князя да агульнага роду нашчадкаў Уладзіміра ў кантэксце “свой князь”. У гэтым выпадку паведамленні пра яго нашчадкаў, ужо не адпавядаюць агульнай традыцыі праслаўлення князёў у выглядзе літаратурных трафарэтаў. Звесткі пра полацкіх князёў: Брачыслава, Усяслава і яго сыноў – адлюстроўваюць альбо нейтральнае стаўленне з боку летапісцаў, альбо ў шэрагу выпадкаў варожае супрацьстаянне паміж Полацкам і іншымі гарадамі Русі.

Пра ўспрыняцце характара ўлады Ізяслава яскрава сведчыць дынастычная традыцыя імянарачэння полацкіх князёў. У дамангольскай Русі праблематыка выбару імя даволі цесна звязана з агульнымі палажэннямі дынастычнай гісторыі, стратэгіяй палітычнай улады і пытаннямі спадчыннага валодання. У гэтай сувязі імёны, якія даюцца спадчыннікам княжацкай улады, з'яўляюцца паказчыкам вызначэння актуальнасці тых ці іншых унутранадынастычных сувязяў, якія ажыццяўляліся ўнутры правячай дынастыі. Таксама, што асабліва важна ў нашым выпадку, агульныя прынцыпы імянарачэння сведчаць пра калектыўную радавую памяць княжацкай дынастыі. Па вызначэнню Ф.Б. Успенскага і А.Ф. Ліцвіной, выбар імя ўвасабляе ў сабе “канцэнтраваную гісторыю княжацкага роду” [12, с. 5].

Пры даследаванні феномену полацкіх князёў, акрамя таго факту, што яны мелі права на манапольнае валоданне Полацкай зямлэй і гэта права прызнавалася астатнімі землямі Русі, варта звярнуць увагу на асаблівасць імянарачэння полацкай дынастыі. Напрыклад, акрамя полацкай княжацкай галіны, у іменаслове Рурыкавічаў практычна не сустракаецца такіх імёнаў як “Рагвалод”, “Брачыслаў”, “Усяслаў”. Сярод полацкіх князёў 2 князя мелі імя “Уладар”, тады як за межамі полацкай дынастыі гэта імя сустракаецца толькі аднойчы (тмутараканскі князь Уладар Расціславіч). У полацкай дынастыі былі распаўсюджаны такія імёны, як “Глеб”, “Давыд”, “Васілька”. Дадзеныя імёны былі таксама шырока пашыраны сярод астатніх Рурыкавічаў, але ў выпадку полацкіх князёў паказальным з'яўляецца сам прынцып і частотнасць імянарачэння. Княжацкая традыцыя дамангольскай Русі прадугледжвала надання імя ўнуку ў гонар дзеда, якога на момант нараджэння ўнука ўжо не было ў жывых [12, с. 11 – 31].

У выпадку полацкіх князёў гэты прынцып прасочваецца па лініі нашчадкаў Святаслава Усяславіча. Васілька Святаславіч дае свайму сыну імя Брачыслаў. У сваю чаргу Брачыслаў Васількавіч называе свайго сына ў гонар дзеда – Васілька, тады як самога Васількі Святаславіча на момант нараджэння ўнука ўжо не было ў жывых (памёр ў 1144). Адпаведна Васілька Брачыславіч называе свайго сына ў гонар Брачыслава Васількавіча, які памёр значна раней за нараджэнне ўнука (да 1181 г.). Таксама гэты прынцып дзейнічае ў менскіх Глебавічаў. Менскі і полацкі князь Расціслаў Глебавіч называе свайго сына Глебам (узгадка ў летапісе 1159 г.) у гонар дзеда, знакамітага Глеба Усяславіча Менскага, які памёр ў 1119 г. [11; 29].

Акрамя гэтага ўніверсальнага прынцыпа княжацкага радавога імянарачэння полацкія князі вельмі часта давалі імя сваім дзецям ў гонар агульна вядомых і адметных продкаў. Такімі продкамі з'яўляліся Рагвалод, Брачыслаў, Усяслаў, Глеб. Такім чынам ў полацкай дынастыі сярод самых распаўсюджаных

ГІСТОРЫЯ

імянаў былі наступныя: Усяслаў (6 князёў), Брачыслаў (5 князёў), Глеб (4 князя), Рагвалод (3 князя). Цікава, што імем “Усяслаў”, полацкія князі Рагвалод Барысавіч, Васілька Святаславіч і Брачыслаў Святаславіч называюць сваіх сыноў, якія ўзгадваюцца ў 70- я – 80- я гг. XII стст. Гэта трэцяе калена ад славутага Усяслава Брачыславіча. Паказальна, што у гэты час у Наўгародскім першым летапісе ўзгадваецца паведамленне пра магчымы паход наўгародцаў на Полацк 1180 г.: “... и на весну сдума с мужи своими поиде на Полтеск, на зятя на своего на Всеслава, *ходил бо бьяше дед его на Новгород и взял ерусалим церковный и сосуды служебные и погост один завел за Полтеск* ” [28, с. 608]. Наўгародскі летапісец больш чым праз сто гадоў узгадвае рабаванне Ноўгарада Усяславам у 1066 г., і ў гэтым сэнсе дадзеную падзею неяк суадносіць з Усяславам Полацкім XII стст. Таксама ў гэты ж перыяд (прыблізна 1186 г.) ствараецца знакаміты твор старажытнарускай літаратуры – “Слова пра паход Ігараў”, у якім даволі значнае месца адводзіцца дзейнасці Усяслава Брачыславіча. Супастаўляючы прынцыпы надання імя ў полацкай галіне князёў з летапісным паведамленнем і стварэннем “Слова аб палку Ігарава”, варта зрабіць выснову аб тым, што менавіта ў гэты час (80 – я гг. XII ст.) у агульнай свядомасці адраджаецца памяць пра Усяслава Полацкага.

Акрамя традыцыі імянарачэння ў гонар памерлых продкаў, можна адзначыць прынцып вар’іравання імянаў. “Прынцып сугучнасці імянаў, прадугледжваў усемагчымае камбінаванне і спалучэнне разам усіх генеалагічных адносін рода. Ёмкасць гэтага старажытнага прынцыпа была *звязана з канцэпцыяй адзінства рода* (вылучана мной – Ю.К.)” [12, с. 40]. Можна меркаваць, што скандынаўскае па паходжанню імя Рагвалод успрымалася ў XII стст. як двухсастаўнае” [12, с.60]. Яго другая аснова магла супадаць па гучанню з асновай, якая ўваходзіла ў імя Уладар (сканд. Valad). У кантэксце разгляду полацкай дынастыі прасочваецца пэўная сувязь паміж імянамі Уладар (Володарь) і Рагвалод (Рогволод), першы князь мог быць названы ў гонар родапачынальніка полацкай княжацкай дынастыі, і ў дадзеным выпадку відавочна вар’іраванне асновы імя (“волод”) пры імянарачэнні.

Аналізуючы антрапанімічныя дадзеныя па полацкай дынастыі, варта адзначыць, што калектыўная памяць княжацкага роду перадавалася праз княжацкія імяны родапачынальніка дынастыі Рагвалода, а таксама знакавых асоб полацкай сярэднявечнай гісторыі – Брачыслава Ізяславіча і Усяслава Брачыславіча, пры якіх Полацкае княства дасягнула вяршыні сваёй магутнасці.

У сваю чаргу калектыўная памяць пра Ізяслава Уладзіміравіча ў полацкім іменаслове князёў не адлюстравалася. Акрамя ўласнага Ізяслава Уладзіміравіча, імя “Ізяслаў” у летапісных крыніцах сярод полацкіх князёў не сустракаецца. У “Слове пра паход Ігараў” ёсць эпізод, дзе ўзгадваецца нейкі Ізяслаў Васількавіч: “*единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ, позвони своими острыми мечи о шеломы литовьскыя, притрепа славу деду своему Всеславу...* ” [30, с. 86]. Але даследчыкі не знаходзяць імені Ізяслава ў летапісах. У гэтай сувязі ўзнікла меркаванне, што ў “Слове” існуе нейкая памылка, так як побач з яго братам (па “Слову”) Брачыславам узгаданы Усяслаў [31, с. 50]. Э.Т. Саронне прапанаваў гіпотэзу, згодна з якой Ізяслаў Васількавіч “Слова” і Усяслаў Васількавіч Полацкі – адна і тая ж асоба, названая ў “Слове” Ізяславам згодна з народнай этымалогіяй, паколькі ён “изъял” (пераняў) славу Усяслава Брачыславіча [32, с. 32]. Калі нават лічыць узгадку “Слова” як факт сапраўднага існавання полацкага князя Ізяслава Васількавіча, адзінае імя не можа сведчыць аб памяці і шанаванні Ізяслава Уладзіміравіча ў параўнанні, напрыклад, з Усяславам Брачыславічам. Такім чынам, калі не ўлічваць паведамлення “Слова”, адсутнасць у іменаслове полацкіх князёў (XI – XII стст.) імені “Ізяслаў” сведчыць аб тым, што т. зв. “родапачынальнік” полацкай княжацкай дынастыі ў калектыўнай памяці полацкага княжацкага роду такім не з’яўляўся.

Цікава, што ў XI ст. адзін з сыноў кіеўскага князя Яраслава Уладзіміравіча атрымаў імя Уладзімір у гонар родапачынальніка хрысціянскай дынастыі Рурыкавічаў – Уладзіміра Святаславіча, а наступны па старэйшынству сын (які пазней стаў кіеўскім князем), быў названы Ізяславам, магчыма ў гонар старэйшага брата Яраслава – полацкага князя Ізяслава Уладзіміравіча. Гэты крок верагодна можна тлумачыць знакам павагі і спачування да Ізяслава, які памёр раней за астатніх братоў, і яго нашчадкаў, якія не мелі права пратандаваць на кіеўскую вялікакняжацкую спадчыну. Калі ўлічваць поўную адсутнасць (акрамя малавядомага Ізяслава Васількавіча) у полацкім антрапаніміконе імя “Ізяслаў” і даволі частую наяўнасць гэтага імя ў дынастыі Яраславічаў, то можна казаць, што полацкія князі XII стст. не адносілі Ізяслава Уладзіміравіча да свайго родавага кола. У сваю чаргу для паўднёварускіх Рурыкавічаў Ізяслаў з’яўляўся “сваім” князем, сынам Уладзіміра.

Паказальным з’яўляецца летапісная легенда аб Уладзіміры і Рагнедзе 1128 г. Супрацьстаянне дзвюх дынастыяў абумоўлена помстай Рагнеды, дзе актыўная роля адводзіцца Ізяславу, але ў далейшым яго нашчадкі названы не “Ізяславічамі”, а “Рагвалодавымі ўнучамі” [11, с. 301]. Таксама варта адзначыць, што ні ў адной пісьмовай крыніцы ў дачыненні да полацкіх князёў не ўжыта назва “Ізяславічы”.

Прадстаўнікі полацкай княжацкай дынастыі ўзгаданы як “Усяславічы” (1106, 1128 гг.), “Рагвалодавы ўнукі” (1128 г.) [11, с. 107, 206 – 207], “Полацкія князі” (1130, 1173 гг.), “Крывіцкія князі” (1140, 1162 гг.) [29, с. 204, 388; 211, 357]. У “Слове пра паход Ігараў” полацкія князі названы ўнукамі Усяслава: “*вси внуци Всеслави*” [30, с. 88]. У кантэксце паведамленняў “Слова” пра гісторыю ўзаемаадносін паміж Кіевам і Полацкам, полацкі княжацкі род супрацьпастаўляецца Яраславічам: “*Ярослави вси внуци и Всеслави! Уже понизите стязи свои, вонзите свои мечи верезени.*” [30, с. 88]. Менавіта Усяслаў, а не Ізяслаў выступае агульным продкам для полацкіх князёў, і ўспрыняцце полацкай дынастыі, як нашчадкаў Усяслава характарызуе асабістае стаўленне да гэтага князя, як з боку летапісцаў і аўтара “Слова”, так і з боку саміх полацкіх князёў.

Падсумоўваючы асноўныя вынікі, варта адзначыць, што ў разуменні сярэнявечнага грамадства, княжацкі род не існуе, як чарга князёў пэўнай дынастыі, якія змяняюць на галоўным стале ўсёй зямлі адзін аднаго. Княжацкі род існуе ў сваёй цэласнасці. Вельмі значным у гэтай сувязі з’яўляюцца летапісныя ўзгадкі нашчадкаў Рагвалода, як “полацкіх князёў” без дакладнай персаніфікацыі. Пра вылучанасць нашчадкаў Рагвалода з агульнай дынастыі Рурыкавічаў сведчаць радавыя імёны полацкіх князёў, якія мелі адрозненне ад астатніх галін гэтага роду. У калектыўных уяўленнях княжацкага кола, імя дадзенае князю пры нараджэнні – гэта ўвасабленне ў асобе нашчадка вобраза і духа продкаў. Сярод радавых імёнаў полацкай дынастыі найбольш распаўсюджанымі былі імёны Усяслаў, Брачыслаў, Рагвалод, Глеб, пры амаль поўнай адсутнасці імя “Ізяслаў”. У гэтай сувязі варта казаць пра характар улады Ізяслава Уладзіміравіча ў Полацку ў якасці намесніка Уладзіміра.

Падпарадкаванне Ізяслава Кіеву і выкананне волі Уладзіміра Святаславіча абумовіла непрыняцце яго ў калектыўнае радавое кола полацкага княжацкага дому. Ізяслаў такім чынам успрымаўся ў агульнай старажытнарускай традыцыі ў першую чаргу, як сын Уладзіміра, а не ўнук Рагвалода. Для сучаснікаў XI – XII стст. Ізяслаў – гэта Рурыкавіч, які волею лёса памёр раней за бацьку, што абумовіла вылучанасць яго нашчадкаў з калектыўнага ўладання Рускай зямлёй. Так за Рагвалодавічамі замацавалася манапольнае права на ўладу ў Полацкім княстве. Пасля смерці Ізяслава ў 1001 г. улада над Полаччынай перайшла не да наступнага Уладзіміравага сына, а да аднаго з сыноў Ізяслава. Гэта быў альбо малавядомы Усяслаў, смерць якога летапіс згадвае пад 1003 г. [11, с. 121], альбо Брачыслаў, які кіраваў з 1003 па 1044 гг. Падзея мірнага пераходу ўлады да сыноў Ізяслава адзначыла выхад Полацка з-пад улады Кіева і вяртанне ягонай незалежнасці. Пра роўны статус уладароў Полацка і Кіева сведчыць пагадненне паміж кіеўскім князем Яраславам і полацкім Брачыславам 1021 г. [11, с. 132]. Менавіта з часоў Брачыслава пачынаецца развіццё Полацкай зямлі, як самастойнага дзяржаўнага ўтварэння, якое было замацавана актыўнай знешнепалітычнай дзейнасцю яго сына Усяслава.

ЛІТАРАТУРА

1. Толочко, О.П. Русь: Держава і образ держави / О.П. Толочко. – Інститут історії НАН Украіны. – Київ, 1994. – 37 с.
2. Пузанов, В.В. Государство и общество Древней Руси глазами современников (XI – начало XII века) / В.В. Пузанов // Историко – антропологические очерки. – Ижевск: Удмуртский университет, 2012. – 240 с.
3. Загарульскі, Э.М. Заходняя Русь: IX – XIII стст. / Э.М. Загарульскі. – Вучэб. дапам. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 240 с.
4. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв) / Г.В. Штыхов. – Мінск: “Наука и техника”, 1975. – 136 с. с іл.
5. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацк і новагарод. Перыяды / М. Ермаловіч. – Мінск: Маст. літ., 2001. – 366 с.: іл.
6. Тарасаў, С.В. Чарадзеі сёмага веку Траяна: Усяслаў Полацкі / С.В. Тарасаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 67 с.: іл.
7. Гісторыя Беларусі : У 6 т. Т. 1 Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / Рэдкал: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мінск: Экаперспектыва, 2000 – 351 с.: іл.
8. Заяц, Ю. Менская зямля: этапы фарміравання / Ю. Заяц // БГЧ. – №4. – Мінск, 1993. – С. 8 – 15.
9. Алексеев Л.В. Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн. / Л.В. Алексеев. – Ин.-т археологии РАН. – М.: Наука, 2006. Кн. 2. – 2006. – 289 с.
10. Загорульский, Э.М. Генеалогия полоцких Изяславичей / Э.М. Загорульский. – Мінск: ВУЗ – ЮНИТИ, 1994. – 30 с.
11. Полное собрание русских летописей: Т. 1 Лаврентьевская летопись. – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1926 – 1928. – 379 с.
12. Литвина, А.Ф., Успенский, Ф.Б. Выбор имени русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники / А.Ф. Литвина. – М.: Индрик, 2006. – 904 с.

ГІСТОРЫЯ

13. Кежа, Ю.М. Скандынаўскія паралелі летапіснай легенды аб Уладзіміры і Рагнедзе / Ю.М. Кежа // Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі: «Полацк у гісторыі і культуры Еўропы», Полацк, 22 – 23 мая 2012. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – С. 79 – 94.
14. Самонова, М.Н. Скандынавы на беларускіх землях в IX – X вв.: к постановке проблемы / М.Н. Самонова // *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*: науч. сб. – Вып. 3. – Минск: РИВШ, 2010. – С. 16 – 29.
15. Рыбаков, Б.А. Мир истории. Начальные века русской истории. / Б.А. Рыбаков. – 2-е изд. – М.: Мол. Гвардия, 1987. – 351 с., ил.
16. Текстология Древней Руси. Т. 2. Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе / сост. Ю.А. Артамонов. – М., 2007.
17. Дук, Д.В., Коц, А.Л. Новые археологические исследования на территории Запаолоцкого посада древнего Полоцка / Д.В. Дук // *Stratum* – № 5. – 2013. – С. 83 – 90.
18. Белецкий, С.В. Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков / С.В. Белецкий // *Ладога и Глеб Лебедев. Восьмые чтения памяти Анны Мачинской*. – С.-Петербург. – С. 243 – 319.
19. Русь в IX–XI веках : археологическая панорама / Ин-т археологии РАН; отв. ред. Н.А. Макаров. – М.; Вологда: Древности Севера, 2012. – 496 с. : ил.
20. Белецкий, С.В. Ещё раз о «знаках Рюриковичей» и древнейшей русской геральдике / С.В. Белецкий // *Восточная Европа в древности и средневековье. Политические институты и верховная власть. XIX чтения памяти члена – корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто*, Москва, 16 – 18 апреля 2007 г. – М.: Ин-т всеобщей истории РАН. – С. 15 – 20.
21. Янин, В.Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. / В.Л. Янин. – М.: Наука, 1970. – 327 с.
22. Калечыц, І.Л. Эпіграфіка Беларусі X – XIV стст. / І.Л. Калечыц. – Мінск: Беларус. Навука, 2011. – 271 с.
23. Мельникова, Е.А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпритации. Тексты, перевод, комментарий / Е.А. Мельникова. – М.: Вост. лит. РАН, 2001. – 496 с.
24. Полное собрание русских летописей: Т. 13 Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1904. – 308 с.
25. Турилов, А.А. Образ правителя в летописных “некрологах” XI – XIII вв. / А.А. Турилов // *Анфологион. Славяне и их соседи. Власть, общество, культура в славянском мире в Средние века. К 70- летию Бориса Николаевича Флори*. Выпуск 12. – М.: Индрик, 2008. – 416 с., ил.
26. Кежа, Ю.М. Полацкая княжацкая дынастыя ў старажытнарускіх летапісных крыніцах / Ю.М. Кежа // *Актуальныя праблемы сацыяльна-гуманітарных навук: сб. науч. ст. Междунар. научн.-практ. конф., посвящ. 100-летию МГУ им. А.А. Кулешова*. 18 – 19 апреля 2013 г. – С. 80 – 82.
27. Новікаў, Я.У. Ваенная гісторыя беларускіх земляў (да канца XII ст.). Том 2 / Я.У. Новікаў. – Мінск: Логвінаў, 2008. – 300 с.
28. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1950. – 576 с., ил.
29. Полное собрание русских летописей: Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – 638 с.
30. Слово о полку Игореве / Вступит. ст., ред. текста, досл., и объяснит. перевод с древнерус., примеч., Д.С. Лихачёва. – 8-е изд. – М.: Дет. лит., 1979. – 221 с., ил.
31. Комлев, А.П. «Слово о полку Игореве». Замечки об исторических временах и лирических пространствах / А.П. Комлев, К.К. Белокуров // «Слово о полку Игореве». – Свердловск, 1985. – С. 207 – 210.
32. Саронне, Э.Т. Кто такой Изяслав Василькович «Слова о полку Игореве» / Э.Т. Саронне // *Книга и литература в культурном контексте*. – Новосибирск, 2003. – С. 75 – 79.

УДК 94:341.223.14(476)

**ОТНОШЕНИЕ ГОРОЖАН ПОЛОЦКА К «НОВОМУ ПОРЯДКУ»
В УСЛОВИЯХ УСТАНОВЛЕНИЯ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ (1941 г.)
В ВОСПОМИНАНИЯХ ЕГО ЖИТЕЛЕЙ**

канд. ист. наук, доц. А.И. КОРСАК

Полоцкий государственный университет, Новополоцк

Начало Великой Отечественной войны для мирного населения Беларуси было полной неожиданностью несмотря на упорно ходившие слухи о возможном вторжении Германии на территорию Советского Союза. В данной статье мы остановимся только на некоторых аспектах отношения местного населения к «новому порядку» нацистов – началу военных действий и появлению вермахта и оккупационных властей в городе (лето 1941 г.), положению военнопленных, уничтожению еврейского населения г. Полоцка и отношению к религии.